

71.213

448

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI:
Dr. GYÖRGY LAJOS

1926.

„ERDÉLYI IRODALMI SZEMLE“ KIADÁSA

4. SZ.

A MOLDVAI MAGYARSÁG TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

IRTA:
Dr. BITAY ÁRPÁD

CLUJ—KOLOZSVÁR
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1926.

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI:
Dr. GYÖRGY LAJOS

1926.

„ERDÉLYI IRODALMI SZEMLE“ KIADÁSA

4. SZ.

A MOLDVAI MAGYARSÁG TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

IRTA:
Dr. BITAY ÁRPÁD

CLUJ-KOLOZSVÁR
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1926.

ERŐSÍTŐ TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR

DR. OTTÓ LÉNY
KÖNYVTÁR

KÖNYVTÁR

Thring P.

112 13/4

M. H. M. I. M. KÖNYVTÁR
II. Nyomat. Kévdéknapló
1926 év 218 sz.

A moldvai magyarság, — vagy közismertebb, de az egész moldvai magyarságot fel nem ölelő elnevezéssel: a moldvai csángók¹ — eredetének és régi történetének kérdése még nincs felderítve. A székely-kérdéshez hasonló fogas problémája ez a történeti és nyelvészeti kutatásnak. Egyesek szerint még az etelközi magyarságnak ott visszamaradt utódai, akiket számbelileg megerősített a századok folyamán beléjük olvadó, fajilag rokon, besenyő-kún-tatár elem s az Erdélyből kivándorló székelység. Annyit a román történétírók is elismernek, hogy már a moldvai fejedelemség megalakulása előtt megtelepedett ott a magyarság, amit pld. Rosetti R. szerint az is bizonyít, hogy a Tatros (Trotuş) völgyének toponymiaja nem román, hanem magyar.² Ez a nézet vezet át a történétírók másik részének arra a felfogására, hogy a moldvai magyarság, illetőleg csángómagyarság a német-lovagok vezetése és védelme alatt vonult be Moldvába, mert főleg azon a területen volt és van csángó, ahol a XIII. sz. elején a német lovagrend, II. Endrétől betelepítve (1211—1225), másfélévtizedig történelmi szerepet játszott.

Maga a „csángó“ név jelentése is sok találgatásra és népies magyarázgatásra adott alkalmat. Még a tudós Jerney is a bizánci *tzangra iij* szóból származtatta ezt a nevet. Mások meg a csángó beszéd felöttlő hangtani sajátysága alapján eredeztetik a „csengető“ (csengő) jelzőnek csángóvá való összevonódása útján. A legújabb komoly nyelvészeti kutatások szerint (Horger A. stb.) a „csamangó“ stb. család származéka ez a szó s azt jelentené: vándorló, kóborló, elvándorló.

Annyi feltétlenül bizonyos, hogy ezt a kérdést a nyelvészet s a történelmi kutatás csak együttes, vállvetett munkával fogja majd megoldhatni. Szilárd lépést jelent előre ebben az irányban Munkácsi Bernátnak az a megállapítása (1880), hogy a csángó nyelvjárás felöttlő hangtani sajátyságai (cs helyett c stb.) a kúnok nyelvéből származnak, ami csak megerősíti a legelől említett történelmi felfogást.

¹ A csángók ugyanis, amint pld. Rubinyi Mózes stb. személyes tapasztalat alapján írják, külön népnek tekintik magukat a székelyekkel, magyarokkal szemben.

² R. Rosetti: *Despre Ungurii și episcopiiile catolice din Moldova*, București 1905, 37—38.

A csángó-kérdés, helyesebben a moldvai magyarság problémájának irodalmát ezek szerint két ágra oszthatjuk: történelmire és nyelvészetre. Az előbbit, Timon és Pray néhány szórványos adatát mellőzve, Zöld Péter csiki székegy papnak németre fordított leírásával kezdhetjük meg:

Ungrisches Magazin, Pozsony 1783, III. k. 91—105 l. — *Benkő József*: Milcovia, Viennae, 1781, I—II. — *Gegő Elek*: A moldvai magyar telepekről, Buda, 1838. — *Jerney János*: Keleti Utazás, I—II., Pest, 1852. (Nyelvészeti próbálkozásai jórészt már elavultak.) — *Schmidt Guilelmus*: Romano-Catolici per Moldaviam episcopatus, Bpest, 1887. — *Rubinyi Mózes*: Tanulmányok a romániai csángókról, Bpest, 1906. — *Sánta János*: Régi rom. kath. püspökségek a mai Románia területén, Dés, 1914. — *I. Andreiu*: Incercările romano-catolicilor de a atrage pe Români la biserica papistă, București, 1893. (Nem sok értékű, támadó hangú írás.) — *N. Iorga*: Studii și documente I—II., București, 1901. (Gazdag, teljesen még ki nem aknázott okmánygyűjtemény. Bevezetésében a IX—XLVII. oldalakon a régi romániai katolicizmus vázlatos történetét is adja, a XLIX. old. meg a kérdés román bibliografiáját, bár nem teljesen.) — *R. Rosetti*: Despre Ungurii și episcopiiile catolice din Moldova, București, 1905. — *N. Iorga*: Istoria bisericii românești I—II., Vălenii de Munte, 1908. (A II. k. függeléke fontos, ahol a volt moldvai kath. püspökök időrendi sorrendjét adja.) — *Dr. Karácsonyi János*: A moldvai csángók eredete. Századok 1914. — *R. Cănde*: Catholicismul în Moldova în secolul al XVII., Sibiu, 1917. — *C. Eubel*: Zur Geschichte der römisch-kath. Kirche in der Moldau, Römische Quartalschrift, 1898. — A magyar szerzők művei közül megemlíthető még: *Veszely, Imets és Kovács* utazása Moldva-Olahországbán, Marosvásárhelyt, 1870. (Laikus jellegű mű, de értékes okleveleket közöl.)

A román szakirodalom, főleg a Iorga-féle Studii și documente jó felhasználása, jellemzi *Auner Károly* művét: *A romániai magyar telepek történelmi vázlat*a, Temesvár, 1908. (Auner azonban, bucurești-i osztrák származású nagyprépost létere nem ismeri teljesen a magyar szakirodalmat, amint műve „Előszavából” is láthatjuk. Viszont érdeme, hogy bár nagyon vázlatosan, de a ref. magyarságról is szól. Ugyancsak tőle van a bukaresti érseki megye 1914-iki sematizmusába írott történelmi fejezetes is, amely az egyes rövid fejezetek után igen jó bibliographiai utalásokat ad.)

A „Revista Catolică” c. Bucureștiben megjelent folyóirat is több értékes idevágó egyháztörténelmi tanulmányt hozott 1912 óta.

Ezenkívül sokszor jelent meg egy-egy laikus cikk a napilapok és folyóiratok hasábjain, amelyek azonban a mi történelmi szempontunkból nem nyújtanak semmi újat. Figyelemreméltó: *Győrffy István*: *Moldvai csángók* (a Magy. Földrajzi Intézet 1917-iki zseballászában, térképpel). A rövid cikkek közül értékének és adatainak gazdagságával messze kiemelkedik s a mi szempontunkból is forrásértékű az a pár oldalnyi leírás, amelyet a volt derék bukaresti ref. pap, a lelkes *Koós Ferenc* ad a moldvai kath. magyarságnak 1858-ki helyzetéről „Életem és emlékeim” c. műve (Brassó, 1890) II. k. 252—8. oldalain. Koós személyesen járta be a moldvai magyar falvakat és személyesen is fárnyalt papjaikkal.

A teljesség kedvéért említom még meg a következő régebbi cikkeket, amelyek közül nem sikerült mindhez hozzáférnem: *Szilágyi István*: *A magyar nyelv közügyi kelete Moldovában a XVI. sz.-ban* (1588). Uj Magy. Múzeum 1856, I., 39; *Moldvai magyarok ügye* (Magy. T. Társaság évk. IV., 80 old.); *Patai Györgynek levelei*, melyeket Moldvából írt 1743 (Molnár János Magy. Könyv. III., 1783, 73); *Nemzeti Társalkodó* 1836, II., 387—397; *Hazánk és a Külföld* 1866, 46; *Tudományos Gyűjtemény* 1818, VIII., 144; *Kolozsvári Nagy Naptár* 1865, 124; *Felsőmagyarországi Minerva* 1830, IV., 192; *Századunk* 1832, 95. Esetleg új adalékokat rejthetnek magukban a bukovinai és oroszországi magyarságra vonatkozó alábbi cikkek, jegyzetek: *Tud. Gyűjt.* 1824, VII., 98; 1822, II., 3; 1823, VIII., 91; 1824, X., 114, XI., 106; *Sándor István*: Sokféle, 1795, III., 77; *Zeitschrift von u. für Ungarn* IV., 1803, 134; *Koós írta a Vasárnapi Ujság* 1864. 22. sz.-ban megjelent cikket is.

Az újabb cikkek többnyire bizonytalan alapon álló statisztikai adatokat hoztak. György Endre jeles írásai közül az Erdélyi Irodalmi Szemle

is hozta (1925 május, II. évf. 5. sz.): „Magyarok a régi Romániában“, melyet az ismert statisztikai adatok rendszeres összeállítása jellemez. Sok kritikára szorult az *Uránia* 1917 novemberi számában megjelent rövid ismertetés.

A csángókat tárgyaló nyelvészeti irodalom termékei első sorban a Magyar Nyelvőr hasábjain jelentek meg. A nevek között különös érdeklődésre tarthat számot a *Rokonföldi* álnéven írogató lelkes moldvai csángó pap, *Petrás Incze János* (1811–1886); ennek a folyóiratnak a 3. k. hozta *Szarvas Gábor* tanulmányát, aki 1873-ban járt a moldvai magyarok közt; a 9–10. k. a szintén személyes tapasztalatok alapján író *Munkácsi Bernát* észrevételeit hozta. *Rubinyi* hasonló eredetű tanulmányai a 30–31 k-ban láttak napvilágot. *Horger Antal* az *Erdélyi Múzeum* 1905. évi folyamában értekezett a csángókról. Megállapításai *Erdélyi Lajost* ösztönözték további kutatásokra: *A csángók eredete nyelvjárásaik alapján, Magyar Nyelvőr* 1908.

Megjegyzendő, hogy a legújabb magyar tudományos irodalmat nem volt alkalmam áttekinteni; idevonatkozó esetleges termékeit tehát nem említhetem meg.

I.

Az első gyér egyháztörténeti adatok.

A moldvai magyarság régi történetét egyedül csak az egyháztörténelmi adatokból ismerhetjük meg. A moldvai területen létesített kath. püspökségek gyér történeti adataiból kell megrajzoznunk a moldvai magyarság multját. Ezek a püspökségek: a milkó(v)i vagy kún püspökség, a szereti, báiai v. moldvabányai és bákai (Bacău). Aztán az ú. n. missziók s az egyes szerzetesrendek történeti maradványai jöhetnek még számba. Aránylag részletes tudósításaink csak a XVI. sz. legvégéről vannak. A XVII. és XVIII. századok okmányai már elég tiszta képet nyújtanak a sorsukról.

A kún püspökség (Milcov székhellyel) 1227 tájt létesült azon kifejezett céllal, hogy a kúnok megtérítését keresztülvigye. Ezen a vidéken igen sok kúnt megtérítettek az akkoriiban létesült domonkos-rend buzgó atyái. Egy „Bortz“ nevű kún fejedelemről neveztek el a Barcaságot: ez a fejedelem, alattvalóival (15.000 ember) együtt épen a róla elnevezett vidéken keresztelkedett meg.³ A milkói püspök közvetlenül az esztergomi érseknek volt alárendelve. Sok történetíró szerint joghatósága Erdélyre is kiterjedt (a székelyekre s a brassói meg a szebeni szászságra). Ma azonban tudjuk, hogy ezt csak azért találták ki s igyekeztek hamisított oklevelekkel igazolni, hogy Brassóban 1450 tájt kath. püspökség alakulhasson. A XV. sz. második felében s a következő elején több ilyen értelmű oklevelet hamisítottak 1228, 1234 stb. kelettel.⁴ A kún püspök-

³ Theiner L., 86. Fejér Cod. Dipl. III. 2., 108. és 151.; Hurm I. 102.; Magnum Chronicon Belgicum Knauz F.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I., Esztergom 1874, 263. Hasonlóképpen kapta a Tatros folyó Moldvában nevét a hasonló nevű besenyő fejedelemtől, kit 1074 tájt emlitenek a források Idézi Tomaszek: Zur Kunde... I. 49.

⁴ V. ö. Karácsonyi J.: A székelyek eredete és Erdélybe való települése, Bpest 1905, 21.; Dr. Augustin Bunea: Incercare de Istoria Românilor, București 1912, pp 181–182. (további utalásokkal).

ségről csak annyi feltétlenül bizonyos, hogy alig 1^{1/2} évtizednyi fennállás után elsöpörte a tatárjárás. A XIII. sz. folyamán több kísérlettel találkozunk feltámasztására, a XIV—XV. században is többen viselték ezt a címet, de maga a püspökség többé már nem létezett. 1570 tájt névleg is megszűnt.⁵

Moldva megalakulásakor, a XIV. sz. derekán, sok magyar ment át Moldvába.

1370 tájt alakult a szereti kath. püspökség, lengyel fennhatóság alatt. Ezen a területen (a mai Bukovinának Lengyelországgal határos része) a domokosok mellett a ferencesek is buzgólkodtak. Läckó moldvai fejedelem, akinek területén ez a püspökség létesült, maga is áttért a kath. vallásra. A püspökség vagy 60 esztendeig állott fenn: a címét viselő lengyel főpapok többnyire nem is látták egyházmegyéjüket. A XIV. sz. végén a moldvai katholicizmusnak nevezetes védője támadt egy Margit (Mușata) nevű fejedelemasszonyban, aki talán a Csáky családból származott s a jelek szerint a magyar királyi udvarral is rokonságban állott. Eddig tőle külön személyt láttak egy másik, szintén Margit nevű moldvai fejedelemasszonyban, akiről azt állították, hogy a Losonczy Bánffy családból származott s Jó Sándor vajda első felesége volt. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a két személy egy és ugyanaz. Ennek a fejedelemasszonynak a sírját láthatta a XVII. sz. derekán a jeles Bandini Baia-Moldvabánya városának katolikus templomában.

Baia, vagy egykori magyar nevén Moldvabánya, Moldva legrégebb városainak egyike. A XIII. sz. elején alapították az erdélyi szászok. Egyidőben ez volt a kezdődő moldvai fejedelemségnek a székhelye. Itt alakult a XV. sz. legelején a baiai püspökség: mintegy 100 éven át (1523-ig) 7 püspökének a nevét ismerjük, akik közül 5 székelt itt. A XV. sz. első felében, Jó Sándor vajda korában (1401—1433), a huszitizmus is elterjedt Moldvában, mert ez a vajda — politikai okokból — pártolta a huszitákat. Így kerültek Moldvába a Zsigmondtól Magyarországból, főleg a Szerémségből és Erdélyből kiüldözött huszita magyarok is, akik a Tatros völgyében az első magyar buszifordítást készítették (Tamás és Bálint). Ugyanakkortájt Nagy István vajda (1457—1504). uralkodása első éveiben, sok erdélyi székelyt is bevitt Moldvába. Ez a vajda ugyanis uralkodása első éveiben ellenséges viszonyban állt Mátyás királlyal. Érdekes, hogy a Moldvába vitt székelyeket főleg a moldvai borteremő vidékekre telepítette le (Cotnar), mint szőlőmunkásokat. István vajda alatt a magyarság elrománosodását kétségkívül előmozdította az a tény, hogy a székely falvakat (pl. Lucașești-Lukácsfalvát a bistrița-i g. kel. kolostornak, 1459) g. kel.

⁵ A milkovi püspökség történetének elég nagy irodalma van (l. Magyar Sion 1867.), de az írók mind téves nyomokon jártak. Ennek, valamint a többi püspökségnek történetét és irodalmát l. Sánta i. m.

kolostoroknak adományozta. István vajda seregében erdélyi székelyek is harcoltak mintegy 5000-en az 1475-iki magoshídi csatában. István a pápa támogatását kereste a törökök ellen. Olaszországba s a pápai udvarba rendszeren kath. papokat küldött. Egyik ilyen követ számára püspöki méltóságot is kért a pápától.

A Moldvában gyökeret verő huszitizmus mintegy 150 éven át tartotta fenn magát. A huszita magyarokat 1570 tájt térítette vissza a katolicizmusra a kitűnő magyar pap és jeles szónok Thabuk Mihály (l. alább). A legelső román nyelvemlékek, melyek a XV. sz. legvégéről valók, általános felfogás szerint éppen a huszita hatás alatt keletkeztek. Ujabban egyesek (R. Rosetti stb.) a kath. hatásból származtatják az első román nyelvemlékek létrejöttét. Az meg éppen nagyon vitatott kérdés, hogy a moldvai Husi város nevét a Pozsony vidékéről 1420 tájt Moldvába költöző magyar huszitáktól kapta-e, vagy pedig egy Hus nevű román főúrtól?

A kenyérmezei diadalmas csatából is ismert Báthory István erdélyi vajda engesztelhetetlenül gyűlölte a székelyeket. Oktalan dühe elől több ezer székely ment át Moldvába 1490 tájt. Ekkor alapultak pl. Berendești, Săbăoani (Szabófalva) stb. Valószínűleg ekkor kerültek a Fekete-Tenger vidékére is, Csöbörcsökre, a magyarok.

Ugyancsak a XV. sz. legelején, Jó Sándor korában, keletkezhetett a szászos jellegű Baia (Moldvabánya, Civitas Moldaviensis) püspökségével egyidejűleg a teljesen magyar Báka (Bacău) ferences kolostora s a hozzá közelfekvő terebesi birtokot megszerezte magának.

A bákai kolostor a csiksomlyói ferences kolostorhoz tartozott s tőle mintegy kétnapi járóföldre feküdt. XV. sz.-beli történetéből, sajnos, szinte semmit sem tudunk. (V. ö. a Karácsonyi közölte — Szent Ferenc Rendjének Története, I. 380. — érdekes és a moldvai paphiányt megvilágító tanulságos adattal). Bővebb adataink csak 1531-től kezdve vannak róla. Ettől kezdve ugyanis harminc éven át ismerjük a bákai kolostor házfőnökeit, akik mind magyarok voltak.⁶

A XVI. sz. derekán szomorúan állott a moldvai magyar katolicizmus sorsa. Nyúzó István vajda (1551—2) üldözte a katolikusokat,⁷ a husziták még nem voltak megtérítve, a reformáció, az unitárius vallás és a lutheranizmus is jelentkezett Despot-Vodă és Iancu Sasul nevű fejedelmek alatt. 1572-ben Rettenetes János nevű vajda újra üldözni kezdte a katolikusokat s ekkor a bákai kolostor is leégett.

Ebből a szomorú sorsból egyidőre kiemelte a moldvai magyar katolicizmust az a jótékony ébresztő áram, mely a

⁶ Kemény J. Über das Bisthum u. Franziskanerkloster zu Bakov (in: Kurz A.: Magazin für Geschichte Siebenbürgens, Brassó 1846. II.)

⁷ I. Tochati Minas örmény feljegyzéseinek fordítását, Armenia 1887.

Báthory István alatt naggyá lett és tett Erdélyből és Lengyelországból indult ki. Gyönyörű kezdet után ez sem tudott hasonló folytatást és befejezést érni, de legalább visszatérítette a huszita és luth. magyarokat a katholicizmusra. Ennek az áramlatnak kissé részletesebb leírását a következőkben adjuk.⁸

II.

Katholikus nekilendülés a XVI. század-végi Moldvában.

1602. március 21-én gyászba borult az innsbrucki jezsuita kollégium Mária kongregációja; elvesztette fiatal, 18 éves, másodsor megválasztott prefektusát. A letört ifjú életet messziről sodorta a sors a tiroli havasok közé, mert Moldvában ringott a bölcsője. Apja fejedelme volt ennek az országnak s pár évvel fia halála előtt ő is Tiroiban szállott sírjába (1594), mint az osztrák udvarba menekült hontalan.

István herceg sorsa önkéntelenül is eszünkbe juttatja Balassa Jánosnak, a sokat hányatott östehetségű költő fiának a pályáját, aki csaknem ugyanekkor s ugyanilyen fiatalon hunyt el hazájától távol, Boroszlóban.

A Tiroiban lezáródó román fejedelmi pályák szorosan egybeforrtak a korabeli moldvai katholicizmus történetével. A XVI. sz. második felében Moldva szellemi életét is meglebentette a reformáció áramlata. A sajátos körülmények közt Moldva trónjára emelkedő görög kalandor, Heraklidész Jakab (fejedelmi nevén Despot-Vodă, 1561—3) a lutheránizmust akarta meghonosítani s több német luth. theológus közt udvarába hívta pl. Melanchthon vejét is. (Alatta lengyel unitáriusok is próbálkoztak Moldvában meggyökeresedni.) Az ellene támadó felkelés azonban életével együtt terveit is elpusztította.

Másfélévtized mulva azonban feltámadt ez a terv, amikor Moldva trónjára Iancu Sasul (Szász Jankó) lépett. Nagy István moldvai fejedelemnek ez az unokája Rareș Péter fejedelemnek s egy brassói szász szíjgyártó leányának volt a fia. Három éves uralkodása nemcsak furcsa eseményeiről nevezetes (pl., hogy nyár derekán szarvasoktól húzott elefántcsortalpú szánon vonult végig Iași utcáin és pénzt szórt a nép közé), hanem arról is, hogy a Brassóból hozott lutheránizmus bevezetésére is tett némi sikertelen kísérletet.

De a kath. ellenreformáció is tevékenykedett Moldvában. A szegedi származású derék tatrosi plébános, Thabuk Mihály, akit szónoki kiválósága miatt IV. Bogdán moldvai fejedelem is kedvelt, már a tridentí zsinattal egyidejűleg hozzáfogott a mold-

⁸ Az Aradon megjelenő *Vasárnap* 1924. nov. 9-iki, VIII. évf. 24-ik sz.-ban az alábbi II. részt külön tanulmányként közöltem volt.

vai huszita magyarok megtérítéséhez s a lepantói nagy tengeri csata évében már nincs huszita magyar Moldvában.⁹

Báthory István, aki épen ebben az évben lett Erdély fejedelme, szintén szíven viselte a keleteurópai katholicizmus ügyét. Amikor a kis Erdélyt elhagyva a nagy Lengyelország legnagyobb királya lett („vagy sohasem született volna, vagy ha már született örökké élt volna“, mondták róla halála után a lengyelek), nemcsak Rettenetes Iván orosz hadait verte meg sok diadalmas csatában, hanem a katholicizmusnak Európa keletén való elterjesztését is komolyan munkába vette.

Terveinek legelső munkása Possevino Antal volt, a nagytehetségű jezsuita diplomata, aki Moszkvában is tárgyalt ezekben az ügyekben.¹⁰ Ezeknek a törekvéseknek lett az eredménye a brzenski uniós zsinat (1595), a ruthén gör. kath. egyház szülő anyja. Egy emberöltő mulva (Kunczevics) Jozafát érsek vértanui vére termékenyítette meg (1623) ezt az uniót.

Ebből a Báthory—Possevino—Jozafát-féle keleteurópai katholicus főarámlatból ágazott ki egy mellékirányzat, mely mintegy négy éven át (1587—1591) Moldvában igen jelentős szerephez jutott s magában a fejedelemben meg a moldvai keleti egyház érsekében talált rokonszenvező pártfogókra. Ez a fejedelem Petru Schiopul (Sánta Péter) volt, az innsbrucki jezsuiták kongregációjának prefektusaként elhalt István herceg apja. Az érsek pedig Movilă György, akinek két öccse, Jeremiás és Simon, pár év mulva Moldva fejedelmei lettek. Úgy Jeremiásnak, mint Simonnak magyar nő volt a felesége.

A Moldva felé irányuló kath. törekvések közvetlen mozgatói voltak: Solikowski lembergi érsek, Warszewiecki, a lublini jezsuiták rektora, Capuai Hannibal bíboros, lengyelországi pápai nuncius és Aldobrandini legátus.

Magából Moldvából pedig egy érdekes egyéniség mozgatta a dolgokat: Brutti Bertalan, egy elolaszosodott albán.¹¹ Brutti azelőtt szerencsét próbált már Spanyolországban és Velenczében is, aztán meg Konstantinápolyban telepedett meg, s mint egy emberöltővel előtte Gritti Alajos, ő is élénk részt vett a Portát annyira jellemző életveszélyes cselszövényekben. Az említett Szász Jankó az ő segítségével lett Moldva fejedelme

⁹ Hurmuzachi II. 5 698—9., Auner Károly: A romániai magyar telepek történeti vázlata, Temesvár 1908. Thabukról l. Theiner: Mon. Pol. II. 762. is.

¹⁰ Possevino Erdélyben is járt. Erdélyről szóló emlékirata értékes kortörténeti forrás. Ennek egyik helyén páratlan történetbölcséleti meglátással foglalja össze Erdély világtörténeti szerepét: „... quella provincia servirà come di un teatro de' giudizi di Dio.“ (Az Úr végzéseinek érvényesülésének csodálatos színtere lesz.)

¹¹ Délolaszországba, az ókori Graecia Magna területére, 1450—1744 közt több százezer albán telepedett át a török ildözések elől. Ezek közül került ki Brutti kortársa, a hírhedt Basta György tábornok (1544—1607) is. Délolaszországi albán volt az albánok leghíresebb költője, *Girolamo Rada* (1815—1896) is.

(1579). Ekkor aztán ő is Moldvába jött és fokról-fokra haladva az ország legelső méltóságát érte el s nagy értékű birtokok ura lett. Mellette egy Chiosz szigetéről való görögöt látunk, aki 1580 tájt moldvai latin püspök és apostoli vicarius lett. Ez a férfiú, Arsenghi Jeromos, megelőzőleg a lembergi, Szt. Keresztről nevezett, minorita rendház főnöke volt. Valószínűleg laşiban (a régi magyar nyelven Jászvásár) megtelepedett kereskedő földjei közvetítésével került Moldvába, ahol elfoglalta a Csiksomlyóhoz tartozó, 1574-ben a tatároktól és kozákoktól feldult bákai (Bacău) ferencrendi kolostort. Ezzel elvetette azon viszály magvait, mely Moldvában a minoriták és ferencesek közt oly sokáig dúlt.¹²

1587-ben az akkor már másodszor uralkodó Péter fejedelem,¹³ Arsenghi és Brutti tudósították a lembergi érseket, hogy elérkezett a munka megkezdésének ideje.¹⁴ Szeptemberben már a pápa, a nagy V. Sixtus (1585—1590) köszöni meg buzgósa-gukat.¹⁵ A következő év tavaszán pedig megjelentek a jezsuiták laşiban és Cotnarban. A már rég Moldvában tartzkodó ferencesekben buzgó munkatársakra találtak.

Péter vajda 1588 jan. 1-én hosszú levéllel kereste fel a pápát. Igéri, hogyha elülnek a szomszédos Lengyelország (királyválasztási) háborgásai, követeket fog küldeni Ő Szentsége „lá-bainak megcsókolására“. Az ellenreformáció korhangulatának megfelelően, g. kel. fejedelem létére, hangoztatja „a mi Moldva országunkbeli kath. egyház reformálásának szükségét“.¹⁶ Erre tényleg nagy szükség is volt, mert egy szemtanu jezsuita leírásából tudjuk, aki pedig épen ezeknek az eseményeknek a küszöbén járta be Moldvát (1582—1586), hogy a kath. plébániákon egy-egy átutazó lutheránus papjelölt végzi az istentiszteletet.¹⁷ A brzeski uniómozgalmak lelke, Comuleo (Komulovics) Sándor délszláv pap, már olyan rendeletet eszközöl ki Péter vajdától, amely a luth. prédikátort befogadó kath. községet száz ökör bírsággal sújtja.¹⁸

Bruttinak a lengyel nunciushoz intézett levele szerint a moldvai katolikusok száma 14,000 lehetett. Brutti a munka erőteljes keresztüvitelére bernardinusokat is kért, magának

¹² Kemény József: Über das Bistum u. Franziskanerkloster zu Bakov; (Kurz A.: Magazin für Geschichte Siebenbürgens. Brassó 1846. II. 32—4., 61.); Auner i. m.: Iorga: Studii și documente I—II. 154—155.; a bákai kolostorra vonatkozó okleveleket l. még: Columna lui Traian. 1876, 312—.

¹³ Kétféle uralkodását (1574—79. és 1582—91.) Szász Jankó fejedelemsége szakította meg (1579—1582.)

¹⁴ Prizdziecki: Listy Anibala z Kapui, Varsó 1852. (Capuai Hannibal levelei): román fordítását Arhiva istorică II p. 22. adja.

¹⁵ Jellemző, hogy 1589-ben két román főpap is V. Sixtushoz fordult egy moldvai román trónkövetelő érdekében. Iorga: Pretedenți domnești pp. 50—51. Egy évvel később meg Petru Cercel (Vitéz Mihály bátyja) kérte V. Sixtus segítségét.

¹⁶ Hurmuzachi III. p. 98

¹⁷⁻¹⁸ Hurmuzachi XI. pp. 116—117.

pedig egy nagyon is hangzatos címet: „a katolikusoknak az eretnekek ellen való védelmezője és gondnoka.”¹⁹ Sőt ezt a címet Havasalföldre és az egész török birodalom területére is ki akarta terjeszteni.²⁰ Jorga szerint Brutti eljárásának főmotívuma az volt, hogy magának, de főleg fiának Olaszországban egy jó egyházi javadalmat szerezzen. A fejedelem pedig a Nyugat támogatását akarta megszerezni a törökkel szemben s elismerte a „filioque“-t, Movilă György metropolita pedig a lengyel nunciushoz írt egyik levelében (1588 okt. 15.) „a kath. egyház alá- zatos fiának” vallja magát.²¹

1588 őszén Warszewiecki, a lublini jezsuita rektor, jött el két társával Moldvába s a fejedelem megígérte, hogy engedélyezni fogja egy papnevelő felállítását, kiúzi országából az eretnekeket s bevezeli az akkor még csak alig 5 éves Gergely naptárt.²² Ötszázfőnyi magyar testőrségéből tényleg eltávolította a nem-katolikusokat, amint ezt a Moldván átutazó konstantinápolyi angol követ leírásából tudjuk.²³

Warszewiecki és társai Moldvában maradtak. Péter fejedelem nekik adta át a pápának írt válaszát, amelyben biztosítja a pápát, hogy ő és püspökei a kath.-ellenes eretnokség írtásán dolgoznak. Brutti, Movilă György metropolita és öccse, Jeromos, követségben jártak a lengyel nunciussal.²⁴ Warszewiecki egy emlékiratban fejtegette, hogy milyen alkalmas az időpont a katolicizmus terjesztésére. Movilă György érsek mitsem akar tudni a konstantinápolyi pátriárkáról. Különb is a pátriárkák, a szultán kényétől függenek, aki most is éppen 105,000 magyar aranyért árulja ezt a méltóságot, mialatt a pátriárka²⁵ Oroszországban bolyong. A görög rítus engedélyezésével meg lehetne nyerni nemcsak Moldvát, de Havasalföldet is.²⁶

Erdélyből ugyanekkor (1588) tiltja ki a megyesi országgyűlés a jezsuitákat. Öten közülök Moldvába mentek, Roman városában telepedtek meg, abban bízva, hogy utánuk jön ide az erdélyi tanulóifjúság.²⁷ Aközben — eleddig ismeretlen kö-

¹⁹ Hurm. III. pp. 100 - 101.

²⁰ Jorga: O familie domnească în exil. (Biblioteca pentru toți No 220. Oamenii și faptele din trecutul românesc) p. 19.;

²¹ u. o. pp. 18 - 20. Bruttinak e terve újra csak Grittitt juttatja eszünkbe, aki kiskorú fiának, Antalnak, az egri püspökséget szerezte volt meg.

²² Ez a terv épen napjainkban (1924) valósult meg.

²³ Hurm. III. 108, 122.

²⁴ Hurm. III. 110.

²⁵ Il. Jeremiás pátriárka, aki megelőzőleg a tübingeni luth. theologusokkal tárgyalt a keleti egyháznak a lutheránizmussal való egyesüléséről. Ekkor személyesen sietett Moszkvába, hogy a terjedő katolicizmusnak útját vágja s a moszkvai érsekséget pátriárkai rangra emelte, hogy nagyobb tekintélyt kölcsönözzön neki (1589.) l. dr. Bitay Árpád: Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt, Dicsőszentmárton 1925. 3-5. old.

²⁶ Hurm. III. 120-1.; XI. LXIII-IV.

²⁷ Hurm. XI. p. LXIV.

rülmények közt — eltávozó Arsenghi helyébe Brutti új egyházi vezetőt kért a moldvai katolikusok számára, aki a lembergi érseknek legyen a suffraganeusa.²⁸

1589 február 2-án hivatalosan elrendelték „a pápa hitén levő magyaroknak, szászoknak, lengyeleknek és más népeknek“, hogy térjenek vissza régi vallási szokásaikhoz, tartsák meg a bűjtjeiket s adják iskolába gyermekeiket.²⁹ Ugyanezen év aug.-ban pedig a lembergi érseket megbízták, hogy mint „általános és különösen megbízott ellenőr“ öröködjék a moldvai kath. egyház felett.³⁰

Ez a szépen és határozottan megindult mozgalom azonban rövidesen véget ért. 1590 aug. 27-én, egy évvel a lembergi érseknek adott speciális megbízás után, meghalt V. Sixtus pápa. Egy újabb év múlva (1591 aug. végén) Péter fejedelem megunva a szakadatlan török zsarolásokat, összecsomagoltatta a fejedelmi zászlót és sűveget s melléje téve kincstára állományát (12,000 scudi-t), visszaküldte az egészet Konstantinápolyba s mintegy ötszáz főnyi hívével³¹ átlépte a lengyel határt, hogy koravén (44 éves) életét legalább csendes öregségben fejezhesse be. A határszéli lengyel urak azonban szerettek volna szert tenni a kincseire, mire ő Szatmár felé vette az útját. Szatmárról Rudolf császár, testvérei tanácsára, Ausztrián át Tirolba bellebbezte, hogy ott, a töröktől távol, nyugodtan fejezhesse be az életét. Útközben Münchenbe is ellátogatott. Előbb Hall városában,³² majd Innsbruckban tartózkodott, végül Bozent jelölték ki tartózkodási helyéül. Hiába kérte, hogy engedjék a szabad Itáliába, hogy megcsókolja a pápa lábait. Az osztrák kormány félve vigyázott erre a gazdag „vendégre“, molesztálták, gyanúsították, hogy összejátszik a törökkel s kémiszolgálatot tesz neki; mesésnek hitt vagyonát legalább kölcsön formájában szerették volna megkaparítani. Egyetlen vígasza talán az lehetett, mikor IX. Ince pápa (aki alig kétszer annyi napig volt pápa, mint amennyi a sorszáma) egy viaszból készült „Agnus Dei“ nevű kegytárggyal ajándékozta meg. 1594 július 1-én húnyt el Zimmerlehen nevű tiroli faluban. Tetemeit 12 tiroli paraszt vitte át Bozenbe s ott temették el a ferencesek temploma mellé. Tíz éves fia, a fentebb említett István herceg, az innsbrucki jezsuitákhoz került s 8 év múlva mint

²⁸ Hurm. u. o.

²⁹ Hurm. u. o. pp. LXIV—V.

³⁰ Hurm. III. 126, 128—130.

³¹ Köztük a három Movilă testvér s a tudománykedvelő Luca Stroici nevű főúr, aki Lengyelországban honosságot nyert s ott a lengyel tudósokkal barátkozott. Egyik ilyen lengyel barátja kérésére leírta a román Miatyánkot olaszos-lengyeles helyesírással, latin betűkkel. Ez a szöveg aztán nyomtatásban is megjelent s fontos okmány a román írás történetéből.

³² Ennek a városnak a kolostorában élt kevéssel ezután 14 évig és halt meg mint apáca-fejedelemné Mária Krisztina (1574—1621), aki olyan boldogtalan volt, mint fejedelemasszony az ingatag Báthory Zsigmond oldalán.

az ottani Mária kongregáció prefektusa halt meg. Hamvai az innsbrucki plébánia templomban nyugszanak.³³

Mialatt a jó tiroliak a hosszú, keleti ruhás románokban törököket láttak, Moldvában lehanyatlott a katolikus éra. XIV. Gergely (V. Sixtus utóda) Brutti kérésére Moldva egyházi fejévé tette a krétai ferences Querini Bernátot, argesi püspöki címmel, bákai székhellyel s Havasalföldre is kiterjedő hatáskörrel. Brutti azonban nem láthatta meg Querinit, mert 1592 nyarán, politikai fondorlatai miatt, Aron vajda³⁴ megölette. Querini csak 1597-ben jött Moldvába, amikor ott már az említett Movilă Jeremiás volt a fejedelem. Movilă Jeremiás is jóindulattal viseltetett a katholicizmus iránt. Querini azt írja a pápának, hogy az úrnapi körmeneten maga a fejedelem is résztvett s a főpapság is Movilă György érsek vezetése alatt.³⁵ Querini azonban már 1599-ben újra Rómába ment, aztán jöttek a háború véres napjai s ezek után a gyakori tatár beütések áldozata lett Querini is 1604-ben. Utóda 3 éven át a már ismert Arsenghi volt, ezt pedig egy lengyel, Lubieniecki Valérián³⁶ követte, aki mint kemény katoná, Bastanak is kedvence volt Erdélyben. Ezzel a bákai püspökség lengyel kézre került. Ezt a címet viselő lengyel prelátusok többnyire nem is látták egyházmegyéjüket.

A csiksomlyóiak már 1594-ben lépéseket tettek, hogy visszaszerezzék az Arsenghi elvette bákai kolostort. Lubieniecki, akkor még mint ferencrendi ór, vállalkozott arra, hogy ezt az ügyet keresztül viszi a moldvai vajdánál.³⁷ 1599-ben már Querini is elismerte, hogy a bákai kolostor a csiksomlyói ferencesekhez tartozik.

A moldvai katholicizmusnak érdemes munkásai voltak még a XVI. század utolsó éveiben: Csikmádéfalvi Szentandrás István (röviden Csiki István), később választott erdélyi püspök,³⁸ és Váradai János, aki közel ötvenéves szerzetesi pályája alatt elévülhetetlen érdemeket szerzett a moldvai katholicizmus történetében.³⁹ Utódának, a derék Kecskeméti Ambrusnak szép sírfelirata († 1618. táj) mindennél ékeesebben beszél: — „Kecskeméti Ambrus derék pap és szent Ferenc hű fia. Buzgó, szelid és bölcs férfiú volt. Velezületett szívjóságánál fogva egyedül Istenért élt“.

³³ Péter fejedelemnek és István hercegnek tiroli életéről lásd Iorga fent jelzett művét: *O familie domnească în exil*.

³⁴ Aron vajda Alvincen halt meg (1597), mint Báthory Zs. foglya.

³⁵ Hurm. III. 549.

³⁶ Ő viselte először a bákai püspöki címet.

³⁷ Dr. Karácsonyi János: *Szt.-Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I. Bpest, 1922. p. 426.

³⁸ Életét megírta dr. Temesvári János: *Csikmádéfalvi Szentandrás István*, Kolozsvár, 1912. Szentandrás I. küldte Rómába tanulni az első román 1619., I. Bitay Árpád: *Gheorghe Buitul, cel dintâi Român care și-a făcut studiile la Roma, Dacoromania*, III. 789–792.

³⁹ Karácsonyi i. m. 436–7., 444.

Querini különben arról is nevezetes, hogy Moldvába érve, híveit meglátogatta s erről terjedelmes jelentésben számolt be. Eszerint volt akkor Moldvában 1691 kath. család 10,704 lélekkel, 15 városban és 16 faluban, ebből 9,000 magyar. A pár évvel korábbi Brutti-féle számadattal szemben való különbséget megmagyarázza a közben lefolyt háborus pusztítás.

III.

Az anyanyelv elvesztése felé.

„Nullus minister et sacerdos naturalis hungarus eis assistit, qui lingua nativa verbi Dei patulum illis porrigat”. (1670.)

A XVII. sz. elején egy lengyel kalandor, a már ismert Lubieniecki Valérián, szerezte meg a bákai püspökséget s mintegy 200 éven át utódai is mind lengyelek voltak, akik közül sokan meg sem látogatták egyházmegyéjüket. Sokkal nagyobb baj forrása lett azonban az, hogy a csiksomlyói ferencesek kezéből kisiklott a kevéssel azelőtt visszaszerzett bákai kolostor. 1620 tájt a Szentszék az olasz minoriták missziós területévé nyilvánította Moldvát, hogy a székhelyüktől távol, Lengyelországban élő bákai püspökök helyett valaki végezze a kath. hívók lelki gondozását. Az anyanyelvét féltő nép ugyan már a legelső olasz minoritákat sem akarta befogadni, de végül mégis csak engednie kellett.

A moldvai magyarság száma ennek a századnak az első harmadában egyre csökkent, mert folytonos háboruk dúlták Moldvát, 1606-ban meg az akkor uralkodó fejedelem két virágzó magyar falut, Szabófalvát (Săbăoani) és Berendestit a secul-i g. kel. zárdának ajándékozta,⁴¹ mint 1459-ben István vajda ugyancsak egy magyar falut.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk, ha egy 1635-ből való statisztika a moldvai magyarok számát csak 4000-re teszi. Tíz évvel későbből újra van egy statisztikánk, amely minden tekintetben értékes és részletes, a kath. családokat névszerint is felsorolja. Ennek a statisztikának a szerzője a marcianopolisi érsek,⁴¹ Bandini vagy Bandulovics Márk volt bosnyák ferences, akit a moldvai kath. egyház kormányzásával is megbízott a Propaganda de Fide. Már a Moldvában való első megjelenése alkalmával (1644) tömegesen járult eléje lajában⁴² a kath. nép, „hogy számukra magyar, vagyis nyel-

⁴⁰ L. Melchisedec (romani) püspök művét: Chronica Romanului I., 22.

⁴¹ A bulgáriai Preslov ókori nevéből így elnevezett érsekséget 1643-ban állította fel Róma.

⁴² Érdekes lesz megemlíteni, hogy Jasi város egyik dombos részét s a rajta fekvő három városrész egyikét Copou-nak (Dealul Copoului, Copou) hívják, ami a magyar *kapú* szó ó-magyar alakja (Melich J. A honfoglalás-kori Magyarország, Budapest, 1925, 47 old.). Meglehet, hogy az u. o. fekvő Ticău (Cikó) városrész neve is magyar eredetű.

vükön beszélő papot szerezzen". Erélyesen követelték Bandinót, hogy távolítsa el az olasz minoritákat, hogy vegye el tőlük a templomot és a papi lakot, hogy mindig rendelkezésére álljanak „a mi nyelvünket beszélő pap”-nak. Ebben az időben különösen népszerű volt a moldvai magyarság körében a jámbor életű, jó szónoki készségű magyar jezsuita, Beke Pál. 1646-ban az olasz minorita misszió prefektusa nem akarta megengedni Bekének, hogy a iași-i templomban predikálhasson. A felizgatott magyarság erre tettelesen kényszerítette ki az engedélyt s az ebből keletkezett perben a vajda, Vasile Lupu, a magyar jezsuitáknak adott igazat. Ennek az évnek utolsó két hónapjában látogatta meg Bandini moldvai katolikus híveit s ezen látogatás eredményeit adja említett statisztikájában.⁴³ Eszerint akkor Moldvában mintegy 5000 magyar volt. (Az 1635-től való 1000 főnyi gyarapodást annak tulajdoníthatjuk, hogy azóta nem dúlta Moldvát háború.) Adatai rendkívül tanulságosak. Huși-ról pld. elmondja, hogy lakói „magyarok és románok, de jóval több a magyar, akik ott igen régi lakosok és a románoknak megengedték, hogy a város legalsó részében lakhassanak”. A bíró egyik évben magyar, a másikban román. Bandini itt csak magyar predikációt engedélyezett. Galati-ban lengyel lelkes volt. A galati-i hívek esdekelve kérték Bandinót, hogy „az ő nyelvüket értő papról gondoskodjék számukra”. Bandini maga is azt hiszi, hogy „itt egy magyarul tudó pap hasznos szolgálatokat tehetne”. A Tatros mellett fekvő Stănești (ma Casin) faluról azt írja, hogy a mellette fekvő dombon állott a szt. Kozma és Damján tiszteletére emelt csodatevő kápolna, mely híres búcsújáró hely volt s ahová pünkösdkor még Erdélyből is nagyszámu magyar zarándokolt el. A körmenetek alkalmával magyarul énekeltek és lelkesen dicsérték Magyarország védőszentjeit.

Tatroson is felváltva magyar és román volt a bíró. A nép itt is „a mi nyelvünket beszélő papot” kért tőle. Pașcani-ban, mely egykor teljesen magyart volt, ekkor már csak 30 magyart talált. A bákai plébánia templom könyvtárában látta Telegdi Miklós magyar predikációinak első részét. Szabófalván (Săbăoani) Deák András nevű magyar tanítót találta. Szucsavában 25 kath. volt, „akik anyanyelvüket elfelejtették”. A csöbör-csökiek kivételes jogi helyzetet élveztek. A tatár khán első feleségének voltak a magántulajdona s a pontosan fizetett adó fejében Török- és Tatárországban szabadon járhattak-kelhettek. Beszéltek magyarul, románul, törökül és tatárul.

Bandini halála után egy fiatal lelkes bulgár, Parchevich Péter lett az utóda, aki különös jóakarója volt a magyarságnak. 1670-ben Csik-Somlyón járt s lépéseket tett, hogy a bákai kolostor visszakerüljön Somlyóhoz.

⁴³ Bandini Erdély számára is szentelt katolikus papokat épúgy, mint előtte Querini is.

A somlyaiak ekkor kiállított kérés levelükben meghatóan hangsúlyozzák, hogy ők nem anyagi előnyökért kérik vissza a bákai kolostort, mert ott „háznál-házra való koldulásból élnek” (exmendicatione ostiaria) s híveik is nagyon szegények. Hanem azért, mert „noha ott igen nagy a testi táplálék hiánya is, sokkal nagyobb azonban a lelki éhség”, „quia pauperulorum catholicorum animae undique dispersorum cinguntur, ex eo vel maxime, quia nullus minister et sacerdos naturalis hungarus eis assistit, qui lingua nativa verbi. Dei pabulum illis porrigat, populus vero assidue instat, rogat obtestaturque operarios nativos sibi dari, quibus conscientiam ad vota explicare doctrinamque christianam edoceri possit...”⁴⁴ Parchevich legbuzgóbb munkatársa a somlyói házfőnök, a derék Taploczai István volt, aki megígérte, hogyha a bákai kolostort visszakapja a rend, ő családi vagyonát is kész ráköltetni. Parchevich buzgólkodásának nem volt meg a gyakorlati eredménye, mert a lengyelek elgáncsolták. 1674-ben halt meg Rómában. Ekkor aztán Róma is belátta, hogy Parchevich tervei igen életrevalók s 1677-ben moldvai apostoli helynökké nevezte ki Taploczait, aki azonban már a következő évben elhunyt. Ezzel aztán végleg elvesztették a bákai kolostort.

A XVII. század utolsó harmada éppen olyan zaklatott volt Moldvára nézve, mint az első. Így aztán természetes, hogy újra csökkent a moldvai magyarság száma. Az új kath. egyházfő, Vito Piluzzi,⁴⁵ 1682-ben beutazta a rábízott területet s mindenütt pusztulásról számol be. Ennek a kornak egyik legérdekesebb adata az, hogy Beszarábia északi részén, Hotin mellett, Stănceni faluban is volt vagy 300 felnőtt magyar. Utódaik talán a szomszédos tatár (és gegeuc) töredékbe szivódtak fel.

A század legvégén kötött karlovidi béke értelmében (1699) Ausztria tartott aztán igényt a következő időkben a moldvai kath. egyház felett való védnökségre. Ez, amint látni fogjuk, nagyon káros volt a moldvai magyarságra. Ausztriának ezirányú előtérbe nyomulását a lengyelek nem akarták elismerni s így Ausztria védnökségéről tulajdonképpen csak Lengyelország felszólása után beszélhetünk.

Mielőtt azonban ettől a sok szomorú eseményben gazdag századtól búcsút vennénk, említsünk meg egy pár megnyugtatóbb eseményt is.

Az egyik, hogy ennek a századnak az első harmadából (1623) származik a moldvai csángó-magyarság első ismert nyelv-

⁴⁴ N. Iorga: Studii și documente, I-II. (București 1901.) pp. 80-82.

⁴⁵ Vito Piluzzi egy román nyelvű, latin betűs kátét is nyomtatott (1677), ami mint nyelvemlék, főleg a román írástörténet szempontjából nevezetes. 40 évvel később az akkori minorita misszió-főnök, Silvestro Amelio da Foggia is írt egy ilyen kátét, de ez kéziratban maradt.

emléke.⁴⁶ A másik, hogy az utolsó harmad küszöbén (1671) a forrófalvi (Fărăoani) kántor, Petrás Mihály, magyar nyelvű krónikát kezdett írni a moldvai magyarság multjáról. Ez ugyan nem került eddig elő, de a 90 évvel később ott járó Zöld Péter látta és felhasználta.⁴⁷

IV.

Küzdelem az anyanyelv megtartásáért.

„*ut conservatio linguae nativae apud Hungaros moldavienses certior, ex hoc modo fides catholica etiam, firmior sit.*“
(Kopácsy primás 1845.)

A XVIII. sz. legelső éveiben, a II. Rákóczy Ferenc-féle szabadságharc idején, sok magyar család ment át a háború viszontagságai elől Moldvába. Több erdélyi főúri ifjú folytatta vagy fejezte be tanulmányait a iasi-i jezsuitáknál.⁴⁸ Viszont a moldvaiak közül több román jött át a magyar szabadsághős zászlói alá (amint az egykorú krónikás, N. Costin írja), ahol az erdélyi románok is lelkesen harcoltak. II. Rákóczy Ferenc volt az első magyar államférfi, aki a moldvai magyarság ügyét felkarolta. A krimi tatár khánhoz küldött követei visszajövet Csöbörcsököt is érintették (1706). Az itteni kath. családapák keservesen panaszkodtak nekik, hogy 3—4 évben ha jön hozzájuk pap s hogy sok gyermekük keresztleletlen hal meg, mert ők annyira ragaszkodnak vallásukhoz, hogy inkább „eltemetik gyermekeiket keresztleletlen, mintsem a pópáktól engedjék megkereszteltetni.“ Olyan „pátért kérték Rákóczytól, aki tudjon magyarul“ s akit erejükhez mérten fenn fognak tartani. A nagy fejedelem meghallgatta kérésüket s mindjárt küldött nekik Nagyszombatból egy Lippai István nevű papot. 1706. aug.-ban Lippai már Csöbörcsökön volt. Valamiért azonban összekülönbözött a híveivel s elhagyta őket. Erre a csöbörcsökiek az Erdélyi Róm. Kath. Státushoz fordultak papért. Ez meg 1707. III. 14. arra kérte a jezsuita generálist, hogy az osztrák provinciából küldjön oda magyar atyákat. A kérés eredménytelen maradt, közben tárgyalanná is vált, mert Lippai visszatért Csöbörcsökre s aztán sokáig ott maradt; még Rákóczy „utódai“ is segítették őt „alamizsnával.“⁴⁹

A beálló békésebb viszonyok magyarazzák meg, hogy a XVIII. sz. közepéig bár lassan, de állandóan emelkedett a mold-

⁴⁶ Bitay Árpád: Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924. ápr.—máj. p. 259.;

⁴⁷ U. o. június—szeptember, pp. 264—266.

⁴⁸ A moldvai jezsuitákat 1650-ben a lengyel tartományba kebelezték be.

⁴⁹ Szegedi: Decreta et vitae regum Hungariae, Kolozsvár 1744., Benkőnél I. 244.; Haşdeu: Columna lui Traian 1883, 271.; Nilles: Symbolae 1023; Századok 1868., 583.; 1873., 582—3. és 614—6.

vai magyarság száma. A század második felében pedig rohamosan megnövekedett azon tömeges kivándorlások következtében, amelyekben az erdélyi székelység menekülést keresett a Mária Terézia-féle háborúkkal járó adózaklatások s még inkább a gyászos emlékü székely határőrvidék szervezése elől (1762–4). A lelkes székely pap, *Zöld Péter* vezetése alatt faluszámra költözött át akkor a csiki székelység Moldvába, ahol új telepeket, falvakat alapított. Ebben az időtájban telnek meg a bukovinai magyar csángó falvak is.

Igy aztán természetes, hogy a moldvai fejedelmek és érsekek, meg más hatóságok okleveleiben ilyen kifejezéseket találunk: „a magyar egyházak Galați városából való magyar papjai, iași-i magyar papok, magyar templom, huși magyar egyház, iași-i magyar egyház és papok.”

A misszió-prefektusok, meg egy-egy, híveit látogató bákai lengyel püspök jelentései mind pontosabb leírást adnak a moldvai magyarságról. Így pld. Jezierski bákai püspök 1741-ben azt írja: „Az egész egyházmegyében van körülbelül 8000 katolikus, kik mindnyájan az idők folyamán idevándorolt magyarok, hol megtelepedtek és elszaporodtak: kevés köztük a román, de egy néhány mégis van.” Auner szerint ez a szám bizonyára kissé túlzott, de ő is elismeri, hogy legalább 5000-en voltak.

Az idegen leírásoknál sokkal jobban érdekelnek bennünket a magyar szemtanúk tudósításai. Két ilyen nevezetes tudósításunk van: 1743-ból és 1767-ből.

Mavrocordat Miklós moldvai fejedelem Moldva színvonalon álló oknyomozó történelmét három magyar jezsuitával akarta megírtni. (Péterffi Károly, Patai András és Szegedi György). Ezek meg is jelentek Moldvában s leverten jelentik haza, hogy egész Moldvában csak 6 olasz minorita van, kik nem tudnak magyarul, bár a hívők többségének ez az anyanyelve. Maga a fejedelem ezt a súlyos, de elvitathatatlan kijelentést tette nekik; „Többször csodálkoztam a jezsuitákon, kik az indusokhoz, japánokhoz és más vad népekhez mennek halálmegvető bátorsággal, de saját véreiket, a kath. magyarokat, itt a szomszédos Moldvában egészen elhanyagolják.” Ezek után természetesen örömmel adta meg nekik az engedélyt, hogy véreiket meglátogassák. Ámde a féltékeny minorita misszió-prefektus (Auxilia M. Ferenc) mindennemű felhatalmazást megtagadott tőlük sőt még ki is közösitette őket. Közben Mavrocordat is elvesztette a trónját s így a magyar jezsuiták nem sokat végezhetek Moldvában.⁵⁰

⁵⁰ Nilles: *Symbolae* 1023–9.; v. ö. Patai Andrásnak a Molnár-féle könyvtár III. sz.-ban (1783.) megjelent leveleivel is. Feltűnő, hogy ezek a levelek is 1783-ban jelentek meg, mint Zöldnek többször emlegetett leírása az *Ungrisches Magazin* III. k.-ben.

Három évvel később (1746) a jezsuiták Háromszéken, Szt. Katolnán, nagy missziót tartottak. Ennek a híre gyorsan eljutott Moldvába is s az anyanyelven elhangzó isteni íge után való sóvárgás a moldvai magyarságot arra ösztönözte, hogy a bákai bíró vezetése alatt egy hattagu küldöttséget menesszenek Szt. Katolnára a jezsuita atyákhoz, hogy hozzájuk is menjenek el az Úr magyarnyelvű ígését hirdetni. Keservesen panaszolta a küldöttség, hogy az ő misszionáriusaik nem tudnak magyarul, predikációt nem hallottak s gyónni is csak tolmács segítségével gyónhattak. A jezsuiták visszaemlékezve az azelőtt 3 évvel átélt kellemetlenségekre, azt felelték, hogy míg a Szentszék maga fel nem hatalmazza őket, addig nem mehetnek.⁵¹

Ebben az időben Róma is belátta, hogy a moldvai magyarság számára magyarajkú szerzeteseket kell küldenie. Ezen az alapon rendelte el a Szentszék (1744), hogy Moldvába magyarajkú szerzeteseket kell ezután küldeni. Vagyis ez azt jelentette volna, hogy jövőre Moldvát kiveszik az olasz minoriták missziójából és átadják a magyar minoritáknak. Ezt azonban kifejezetten meg nem tették s így maradt minden a régiben. Csupán 3 magyar minoritáról tudjuk, hogy ennek a döntésnek a szellemében Moldvában működtek a XVIII. sz. harmadik negyedében (1750—1779). Zöld Péter, aki ebben az időben Moldvát személyesen járta be, azt írja, hogy a magyar nép nagyon szerette ezeket a magyar atyákat, de a féltékeny olasz minoriták olyan méltatlanul bántak velük, hogy hamarosan haza kellett jönniök.

Zöld Péter több mint 5 évet töltött Moldvában. Megfigyeléseit tüzes magyar lélekkel írta le. Eszerint akkor a moldvai magyarságnak 9 plebániája volt 62 faluval. Különösen megkapó az a kép, amit a legkeletibb magyar telepről, Csöbörcsökről fest. Ezek már 17 éve nem láttak volt papot. Ezért aztán ő ott 10 nap alatt 7139 gyóntatást és 2512 keresztelést végzett. A lakosság életmódja az őskeresztényeket juttatja eszünkbe. A haldokló köré odagyűlt az egész falu s hangos zokogással és imádsággal készítették elő a nagy útra, intve és kérve, hogy tartson bűnbánatot. Pap helyett a közel 90 éves háromszéki István diák pasztorálta őket, mint „licentiatust”. Megható volt a távozása. Közel 2000-en kísérték el jó messzire s folytonos könnyhullatások közt (inter iuges lacrimas et singultus) kérték az Údvözítő keserves kinszenvedésére, hogy gondoskodjék róluk és eszközölje ki, hogy papot kapjanak. Zöld meg is kérte erre a iași-i misszió-prefektust, de a nagy paphiány miatt a csöbörcsökiek nem kaphattak papot. A következő háborúk zűrzavaraiban teljesen eltűnt az egész magyar falu. Pap hiányában valószínűleg elfelejtették az anyanyelvüket s beolvadtak a

⁵¹ Nilles i. m. 1029 - 30.

környező tatárságba, amelynek nyelvét különben is beszélték századok óta. Zöld után 70 évvel Jerney már hiába kereste Csöböröcsököt. Véleményünk szerint, mikor Beszarábia orosz fennhatóság alá került (1812), az oroszokat gyűlölő tatárokkal együtt ők is kivándoroltak Dobrudzsába vagy Bulgáriába; utódaik az a furcsa „gägäuti“-nak csufolt néptöredék lehet, melynek eredete olyan homályos s akikben Jirecek Konstantin besenyő-kún ivadékokat lát. A tudósok más része egyszerűen török-tatár nyelven beszélő keresztényeket lát bennük. Mi pedig a csöböröcsöki magyarság megváltozott utódait gyanítjuk bennük.⁵²

Zöld adatai alapján közel 10,000-re tehetjük a moldvai magyarság akkori számát. Számuk rohamosan növekedett, mert Zöld leírása után egy pár évvel már 15.000-ról beszélnek a források. De — rendkívül elszomorító — magyar papjuk nem volt. Hoch Pál ojtózi katona pap hit alatt erősíti (1784), hogy sok magyar kath. jár hozzá Moldvából még a legnagyobb tél idején is, mert az ő papjaik közül egy sincs, aki magyarul tudna. Pedig az egyre szaporodó magyarság adója a kincstárnak is biztos jövedelem volt. D'Hauterive francia gróf, a moldvai fejedelem titkára írja (1787): A moldvai magyarok „általában véve komolyabbak, tanulékonyabbak és az adófizetésben pontosabbak“, mint a románok. (Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, Bukarest, 1902. 366).

Egy másik szemtanú, Sulzer F. J. szerint évente 100.000 forintnyi adót fizettek a moldvai magyarok a fejedelemnek. Ugyanő arról is tudósít, hogy hazatelepítésüket is tervbe vették magyar részről.

Ebben az időben vette a kezébe a moldvai magyarság szomorú ügyét Erdély szentéletű, tudós, nagy alkotásaiban maig is élő püspöke: Batthyány Ignác. Azonnal, ahogy Erdély püspöke lett, felszólította a közben haza (Csikba) került Zöld Pétert, hogy tájékoztassa őt a moldvai magyarság sorsáról (1780). Zöld a legnagyobb örömmel felelt meg a feladatnak s igen színes, egyéni leírásban ismertette a moldvai magyarság ügyét. A nagy püspök 1787. okt. 6-án egyenesen VI. Pius pápához fordult s hű, megrázó képét festi a moldvai magyarság ügyének: nem részesülnek semmiféle vallásos oktatásban, mert nem értik a papjaikat. Nem gyónnak, a haldoklók szentségének felvétele nélkül halnak meg, sőt olyanok is vannak, akik keresztteletlenül maradnak. Arra kéri tehát a pápát, hogy nevezze ki őt a Moldva, Beszarábia és a Krimben lakó magyar katolikusok apostoli helytartójává s ő majd gondoskodik, hogy magyarul és románul

⁵² Zöld rendkívül érdekes leírását l. Ungrisches Magazin III. k.-ben, pp. 90 kk. Újabb, érdekes adatokat közöl dr. Bitay Árpád az Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. jún.—szept. számában, pp. 264–266. (több sajtóhiba került belé: bíró-leíró etc.)

tudó papokat kapjanak. Batthyány szép tervét azonban meghiusították az érdekelt olasz minoriták, akik közül nem egy anyagi meggazdagodási forrásnak fogta fel a moldvai magyarság közt — őket nem értve — eltöltött pár évet, ami után nyugodtan élhet hazájában. Egy közülök, belátva az okozott erkölcsi és lelki kárt, azt a kijelentést tette, hogy talán élete hátralévő évei sem lesznek elegendők, hogy kellő bánatot tartson.

A Moldvából informált pápa aztán azt felelte Batthyáynak, hogy nem állnak olyan rosszul a moldvai magyar katolicizmus ügyei, mert hisz 1774 óta rendelet kötelezi a misszionáriusokat, hogy 6 hónap alatt tanulják meg az „ország nyelvét.” Különbön pedig, hogy valamennyire mégis a javaslata szerint tegyenek, megbízták rokonát, Batthyány József esztergomi bíboros érseket, hogy 2 magyar minoritát küldjön Moldvába. A bíboros el is küldte a két minoritát, akik közül az egyik azonban erősen összeütközött az olasz minoritákkal. Ezek erre magánéletét támadták meg s végül is eltávolították Moldvából.

Közben állandóan tartott a bevándorlás ügy, hogy a XIX. sz. legelső évéből (1801) való leírás szerint már 15.000 főnyi magyar volt Moldvában.

Az új század első évtizede állandó súrlódások közt telt el, mert a magyarság magyar papokat kívánt. Ebben az időben ugyanis az ájtatosságokat kezdték több helyen románul végezni. Brocani Domokos misszió-prefektus pld. 1804-ben már szabályozza is, hogy hol kell az imádságot, hitoktatást, éneket románul, magyarul vagy felváltva végezni.

Ugyanekkor egy lángoló lelkesedésű magyar pap, Bocskor István, jelent meg Moldvában. A szabófalviak papjuknak választották, de a misszió főnök ellenszegült. Hammer osztrák konzul, a híres osztrák orientalista és a török történelem ismerője, is azt jelentette Bécsbe, hogy teljességgel felesleges, sőt káros és okatlan magyar papot engedni Moldvába, mert akkor még többen fognak oda kívándorolni. Ha már mégis küldenek papot, az semmiesetre se legyen magyar.

Ilyen észjárás mellett aztán nem is csodálkozhatunk, ha a könnyen hevülő Bocskort is letartóztatták (1807) s aztán Temesvárra vitték, ahol szintén fogva tartották. Temesvári börtönéből a pápához fordult, de nem tudjuk, hogy milyen eredménnyel.

Bocskor elfogatása évében már 22.000 a moldvai magyarság száma. De az említett Hammer-konzul mégis hevesen ellenzi azt, hogy magyar papokat kapjanak, mert ez a bécsi udvar érdekei ellen volna. Csak abban az egy esetben tartaná megengedhetőnek a magyar papok bebocsátását, ha azok nem a Bocskor s társai fajtájából valók, s ha kötelezik magukat, hogy „politikailag (a bécsi udvar szellemében) megdolgozzák a magyarságot.”⁵³

⁵³ „Politisch zu bearbeiten“ Iorga : Studii și documente I ll., p. 341–3.

De ebben az időben két derék magyar minoritát is kapott a moldvai magyarság: Papp Sándor és Finta Pongrác személyében, akik néhány évtizedes buzgó munkájukkal sokat segítettek a moldvai magyarság sorsán.

Az 1814-es leírás már 25.000-re teszi a magyarság számát. Egy évvel később már a moldvai ref. magyarság is egyházi szervezetet kap. A fiatal barátosi Béder Jenő levita igen ügyesen megszervezte őket.

A moldvai kath. magyarság 1815-ben a bécsi udvarhoz fordult magyar papokért. Raab konzul véleményes jelentésében nem áttalotta azt állítani, hogy a moldvai magyarok mind beszélik a moldvai nyelvet s „egyáltalában semmi szükségük sincs a magyarra!” De talán ezt már mégsem hitték el Bécsben, mert még ugyanazon évben megjelent Moldvában Dénes Imre pécsi egyházmegyei pap,⁵⁴ aki laşi-ban iskolát nyitott s a vallástant is magyar nyelven adta elő. Az áldozatos lelkű Dénes 12 évig maradt Moldvában s még a maga egyéni pénzéből is költött a moldvai magyarság nagy ügyére.

Ettől kezdve rohamosan rovekedett a magyarság száma. 1822-ben már több, mint 40.000-re teszi Raab konzul a magyarság számát. Két év múlva már 50.000 lélekről beszél Lippa konzul. Ez a szám aztán sokáig változatlan maradt. Az 1800—1824 közé eső hirtelen növekvést annak tulajdoníthatjuk, hogy a napoleoni háborúkkal járó terhek, majd meg az 1817-iki nagy éhínség elől sokan telepedtek át Erdélyből Moldvába. 1806-ban a csiksomlyói ferencesek megpróbálták visszaszerezni a bákai kolostort, de eredménytelenül. 1823-ban a bécsi udvar hivatalosan is utasította az erdélyi kormányzókat, hogy gyűjtsesse össze az erre vonatkozó történelmi jogot igazoló okmányokat. Eredményre azonban ez az összeállítás sem vezetett.

Sajnos, nem maradt ránk Csipkés orvosnak 1824-iki leírása a moldvai magyarságról, amelyben Szepessy I. nác erdélyi kath. püspöknek azt írja, hogy nagy örömmel fogadnák, ha a katolikusok meglátogatására Moldvába jönne.⁵⁵

A megsokasodott magyarságnak azonban papra volt szüksége, aki az anyanyelv varázsos erejével tartsa bennök a lelket. Belátta ezt Paroni Fülöp János akkori moldvai apostoli helynök is. Paroni egy igen üdvös lépésre határozta el magát, mely ha szerencsésen sikerül, nagy áldás lett volna a moldvai magyarságra. 1825-ben Kolozsvárt szerződést kötött a magyar mi-

⁵⁴ Érdekes volna felkutatni az életrajzát s Moldvába kerülésének körülményeit. Abból, hogy nem szerepel Brüstlének a pécsi egyházmegye jeles papjairól írott művében, talán az következik, hogy szerzetes, esetleg ferences volt. (L. még: Bitay Á.: KirályJózsef pécsi püspök, a kolozsvári Hírnök 1925. februári Jókai-számában.)

⁵⁵ Dr. Bitay Árpád: Adalékok a moldvai és a havasalföldi katolicizmusnak az erdélyivel való érintkezéséhez. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. nov. -dec. 9-10. sz. 436. old.

norita tartomány főnökével, amelynek értelmében a magyar minorita tartománynak 6 magyar minoritát kellett küldenie Moldvába s ennek fejében a misszió évenként 100 római tallér fizetésére kötelezte magát. A pénz rendetlen és el-elmaradó fizetése miatt azonban ez a rendkívüli üdvös intézkedés eredménytelen lett. A magyar minorita tartomány — a helyzetet meg nem értve — ezért visszavonta a magyar minoritákat, az ügy elképzelhetetlen nagy kárára. Csak 1848 tavaszán szűnt meg az áldatlan perlekedés a misszió és a magyar minorita rendtartomány között.

1831-ben, mikor a fejedelemségekben újra felállították a hadsereget (a török uralom alatt, a fanarióta-korban, a XVIII. sz.-ban, nem volt román haderő), a moldvai parasztság lázadásban tört ki a besorozás ellen. A kormány csak a kath. papság meggyőző felvilágosító beszédei után tudta őket lecsillapítani.

Ebben az időtájban egy elszomorító jelenséggel is találkozunk. Az olasz minoriták áskálódtak magyar oltártestvéreik ellen s a magyar nyelvet is lenézték. Az akkori moldvai apostoli helynök, Arduini Rafael Péter, egy igen emelkedett szellemű körlevélben, „a szent engedelmesség nevében” megtiltja mindazon nyelvek gúnyolását, amelyekre a misszió területén szükség lehet. „És valamint esztelenül jár el, aki franciául akarna prédikálni azoknak, akik csak németül vagy szlávul tudnak, épen így áll a dolog minden más esetben, így az adott esetben is, midőn a misszionáriusok a hitből román nyelvű oktatást akarnának adni ennek a népnek, mely csak magyarul tud.” Elrendeli, hogy azokba a helységekbe, ahol a magyar nyelv túlsúlyban van, magyarul tudó plébánost kell küldeni. A moldvai hírek azonban ellenőrizetlen forrásokból és formákban kerültek a magyar kath. klérus tudtára s így jelent meg egy-egy támadás a Szion és Hírnök 1838. évfolyamában Arduini ellen, aki pedig épen a magyarság ügyét védelmezte volt. Jóindulatát abból is láthatjuk, hogy 1840-ben magyar ABC-t, nyelvtant, és más magyar tankönyveket nyomtatott. Arduini utódához, Sardi Pálhoz, 1845-ben Kopácsy József esztergomi herceg-primás is intézett egy pár, mélységes fajszeretettől égő levelet, amelyben figyelmezteti Sardit, hogy csak addig lesz kath. a moldvai magyarság, amíg anyanyelvét megőrizheti.

Ebben az időben a románság politikai ellenszenve is megérlelődött a moldvai magyarság és az utánuk érdeklődő véreik iránt. 1836-ban a lelkes csiki születésű ferences, *Gegő Elek*, még akadálytalanul látogathatta meg a moldvai magyarság egy pár telepét. Értékes útleírásának legértékesebb része a már fennebb ismertett Bandini-féle leírás (kódex) kivonatos közlése.⁵⁶

⁵⁶ Gegőnek is segítségére volt, a Magyar Tudományos Akadémiának is küldözgetett be csángó dalokat a moldvai fejedelem udvari orvosa, a moldvai egészségügy főfelügyelője, a nyárádköszvényesi születésű Viola József (1770 —

Gegőnek még udvaris latin levélben adta meg a beutazási engedélyt sőt még magyar eredetűnek is vallja benne magát (a Thurzó családból) ugyanaz a Sturdza Mihály fejedelem, aki pár évvel később Jerneyt „magyar Mózesnek” csúfolta, mert haza akarja vinni Moldvából a magyarságot. De nemcsak Jerneynek kellett útját hamarosan befejeznie,⁵⁷ hanem az összes moldvai magyar kath. papokat is ki akarták utasítani Moldvából. Ettől kezdve sok nehézségbe ütközött a moldvai magyarság meglátogatása. Haynald Lajost, Erdély nagyemlékű püspökét, a bécsi nunciussnak is feljelentették a féltékeny olasz páterek, mikor a gyimesi szoros egyik legelső csángó faluját meglátogatta. 1858-ban látogatta meg a moldvai magyarságot az elől említett Koós Ferenc. Számukat ő 40.000-nek találta s fájó szívvel említi, hogy csak három magyar papjuk van. Ennyire teszi a számukat Balagi Aladár is 1888-ban.⁵⁸

Koós személyesen is megismerkedett a lelelkesebb csángó-magyar pappal: *Petrás Incze Jánossal* (1811—1886), aki már Döbrenteyt is tudósította a moldvai magyarság sorsáról, Szarvas Gábort is ismerte s a Nyelvőrbe Rokonföldi néven irogatott.⁵⁹ Petrás Forrófalván (Fărăoani) született, tehát abból a kiváló csángó családból, amelynek Mihály nevű tagja már 1671-ben magyar nyelvű csángó-krónikát kezdett írni!

*

1884-ben a Szentszék megszervezte a iași-i püspökséget s azóta ez gondolja a magyarság lelki életét. Auner szerint (1908-ban) 64.000 főnyi magyarság lakhatott Moldvában. Ehhez járult most legutóbb a bukovinai csángók néhány falva is. Így a Kárpátok keleti lejtőjén lakó magyarság mostani számát a bukovinai s a tulajdonképeni Moldva magyar falvainak összesített létszáma adná.

1858.) L. róla Szinnyei: Magyar Irók élete 16. k. Szinnyeit kiegészíti és kiegészíti a tőle nem ismert Orbán Balázs (Székelyföld leírása: Marosszék), és Benkő Károly: Marosszék ismertetése. Az Erdélyi Irodalmi Szemle 1924. jan. számában megjelent Viola-cikkem írásakor én sem ismertem ezt a két utóbbit. Viola a Dénes Imre-féle iași-i magyar iskolát anyagilag is segítette, lorga: Studii și Documente. 1—II., 1901, p. 208.

⁵⁷ Az olasz papok megrémültek magyar lelkesedésétől. Jerney 43.000-re teszi a magyarság számát.

⁵⁸ A magyarság Moldvában (Földrajzi Közlemények 1888.)

⁵⁹ Életét l. Rubinyi Mózes: Tanulmányok a romániai csángókról, Bpest 1906., 52—57.; A Tudomány Tár 1842., XII. 147. Döbrenteyhez való kapcsolatáról.